

Re-imahinasyon ng Ina sa Panitikan ng Kababaihan: Isang Imbestigasyon sa Ideolohiyang Maternal sa Panitikan

Rosario Torres-Yu

ABSTRACT

The narratives generated by my earlier study of 20 women writers from three generations were a rich source of data and insights on many issues on gender and writing, such as motherhood and its representation in literature. It is their ideas on motherhood which led me to ask how some of them represent motherhood in their works and what these representations say about their positions on the dominant maternal ideology in Philippine culture.

Another impetus came from Delia Aguilar's study on Filipino housewives and the politics of gender. This study reveals that "... in the private space of the family as the major mechanism for the reproduction of social relations, women are at once validated and oppressed, a process that is powerfully mediated by the maternal ideology of which women are the foremost proponents." This maternal ideology shapes Filipino women's idea of motherhood that sees devotion to children, self-sacrifice, and care giving as the essence of motherhood, allowing them to embrace oppression and subordination. In this context, the interrogation of maternal ideology in Philippine literature is important to the overall feminist movement. Women writers who have freed themselves from the mystifying notions of motherhood may have been inspired to represent women in their works differently.

This paper clearly validates such assumption. Writers like Liwayway Arceo, Genoveva Edroza-Matute, Fanny Garcia, Lualhati Bautista, Lilia Quindoza-Santiago, and Luna Sicat-Cleto, as this reading of some of their works reveals, challenge the dominant maternal ideology by re-imagining motherhood. Without wholly rejecting the traditional notion of motherhood (with the exception of Luna Sicat-Cleto who questions

the so called “essence” of motherhood), these writers interrogate the idealization of motherhood, question some of the fundamental assumptions of the dominant maternal ideology and represent women as mothers who are nurturing and caring just like the typical image of a Filipino mother, but who are not happy with confinement in the private domestic space. This radical representation of motherhood is, therefore, a welcome development in the present development of feminist discourse in the Philippines.

INTRODUKSYON

Nagpapatuloy na imbestigasyon ko sa panitikan ng mga babaeng manunulat ang sanaysay na ito. Usbong ito ng natapos kong pag-aaral at pag-arok sa isip at damdamin ng dalawampung manunulat na babae ukol sa pagiging babae at sa pagiging babaeng manunulat.¹

Natuklasan kong mayamang batis ng mga pagsusuri ukol sa iba’t-ibang usapin sa pulitika ng kasarian ang nilikha ng mga salaysay. Sa mga salaysay ng mga manunulat na ito ay naipapahayag nila at naibabahagi sa iba ang kanilang mga pribadong damdamin at pag-iisip ukol sa maraming bagay kasama na ang ukol sa mga relasyon sa loob ng pamilya na may kaugnayan sa kanilang pagiging manunulat. Kasama na dito ang naging relasyon nila sa kanilang ina at ang kanila mismong pagiging ina. Kung kaya, inakala kong mainam na iugnay ang mga pahayag na ito sa kanila namang ginagawang representasyon ng ina sa kanilang mga akda.

Hinikayat pa rin akong sulatin ito matapos kong basahin ang *The Mother and Narrative Politics in Modern China* (1998)² ni Sally Taylor Lieberman. Hinanap ni Lieberman ang mga kahulugan ng pigura ng ina na nabuo sa isang partikular na lugar at panahon at muling binuo ang mga kahulugang ito sa tanglaw ng feministang pagbasa sa mga master na naratibo ng modernong Tsinong Intelektuwal at ng kasaysayan ng panitikan. Tinukoy niya ang mga padron ng representasyon ng ina na makikita sa mga akda ng maraming manunulat at inimbestigahan kung paanong ang mga padron at mga kahulugang tinaglay ng ina sa pamamagitan nito ay

iniluluwal ng mga nagtutunggaliang ideyolohiya ng kasarian, uri, at bansa.

Sa madaling salita, inihimatong ng pagbasa ko dito ang pakay na alamin din, bagaman pahapyaw lamang at di-ekstensibong paris ng ginawa ni Lieberman, ang representasyon ng ina sa panitikang kasalukuyan ng ilang babaeng manunulat na kasama sa binanggit kong pag-aaral. Bakit ang mga akda ng mga manunulat na ito at hindi ang mga *master narrative* na paris ng sinuri ni Lieberman? Sinuri din ni Lieberman sa libro niya ang mga tekstong hindi kanonikal. Bukod sa dahilang panimulang imbestigasyon pa lamang ito, inisip kong mainam na magsimula sa mga manunulat na ito dahil naman sa himatong ng pag-aaral ni Delia D. Aguilar sa kanyang *Filipino Housewives Speak* (1991) ³ na isang imbestigasyon sa pulitika ng kasarian sa loob ng pamilya na may pakay na itutok sa Filipina ang isang Marxista-feministang pagsusuri. Sa testimonya ng sampung babaeng may-asawa ay tumambad kay Aguilar ang katunayang ang debosyon sa mga anak ang kumukuha ng pinaka-ispontayo at pinakamalaking “natural” na sakripisyo mula sa mga kababaihang kasali sa pag-aaral (165). Gayundin, nabatid niyang bukod sa pagtanggap sa kahirapan bilang malaking paliwanag, ang pag-aanak at pag-aaruga sa anak ang siyang taluktok ng domestikong ideyolohiya para sa mga Filipina at siyang nagiging salalayan ng pagbibigay, pagsuko, at sakripisyo ng babae. Natukoy din sa pag-aaral ang kabalintunaan o paradox sa kalagayan ng Filipinang may-asawa:

Finally, we have seen how, within the private space of the family as the major mechanism for the reproduction of social relations, women are at once validated and oppressed, a process that is powerfully mediated by the maternal ideology of which women are the foremost proponents (172).

Kaugnay ng mga nabanggit, pakay ko naman sa pagsusuring ito na alamin kung ano ang posisyon ng ilang babaeng manunulat na kabilang sa nauna kong pag-aaral, sa ideyolohiyang maternal na tinukoy ni Aguilar. Gusto ko ring alamin kung hinahamon ng kanilang representasyon ng ina sa kanilang akda ang karaniwang pananalinghagang nagpapalakas pa ng ideyalisasyon ng ina sa panitikan, lalo na doon sa ilang nagdeklara ng feministang paninindigan. Susuriin ko din ang mga implikasyon ng kanilang pananalinghaga sa tunggaliang ideyolohikal ng kasarian at uri.

IDEYALISASYON NG INA SA LUMANG PANITIKAN

Matutuklasan nang sinumang lumingon sa naging representasyon ng ina sa sinaunang panitikan na kulang ang pag-aaral sa paksang ito kung panitikang bayan ng panahong pre-kolonyal ang pag-uusapan. Karaniwan nang sinasabi sa literatura ukol dito na may mahalagang tungkulin ang babae sa kultura, paris ng pagiging babaylan. Maidaragdag dito ang sinulat ni Encarnacion Alzona ukol sa mahalagang tungkulin ng babae sa loob ng pamilya. Sang-ayon dito, kapag ang katahimikan ng pamilya ay nanganganib dahil sa lisyang asawa o naglulukong mga anak, tungkulin ng ina na lunasan ang problema ng pamilya sa pamamagitan ng husay sa pakikitungo, tikas at malalim na pang-unawa. Kailangan niyang ingatan ang mga lihim ng kanyang pamilya mula sa pag-uusyoso ng publiko. Kailangan niyang mapanatiling buo ang pamilya sa kabila ng di-pagkakasundo at matitinding balakid (Camagay 282). Kung ano ang naging papel ng panitikang bayan sa paghuhubog ng ganitong kahulugan ng pagkaina ay isang paksang naghihintay pang mapag-aralan sa kasalukuyan.

Sa ngayon, maipapalagay na naitindig ang malalim na pundasyon ng ideyalisasyon ng ina sa buong panahon ng pagkasakop sa Pilipinas ng kolonyalismong Kastila. Ang ideyalisyong ito, sabihin pa, ay nag-uugat sa ideyolohiya ng patriyarki na unang ipinataw ng kaayusang kolonyal na Kastila sa mga bahagi ng kapuluang nasakop nito, at pagkaraan ay ipinagpatuloy ng kaayusang kolonyal na Amerikano. Ang ideyolohiya ng patriyarki ang nagtakda sa espasyo ng babae na walang iba kundi ang tahanan, at dito sa lugar na ito, ang kahulugan ng pagkababae ay magaganap lamang sa pamamagitan ng pagtupad sa panlipunang papel bilang isang ina. At ang kahulugan ng pagiging ina ay itinakda rin na lubos na pagpapakasakit para sa anak. Pangunahing ahensya ang doktrinang Kristyanang pinalaganap sa mga bayang nasasakupan. Ang Birheng Maria ang naging sagisag ng inang mapagpakasakit at ng mabuting ina. Tinulungan ng panitikan ang relihiyon sa pagkintal nito sa isip at damdamin ng mga babae. Nadagdagan pa ng iba pang lamukot ang ideyalisyong ito sa pagsasabing ang kabuluhan ng pagiging babae't ina ay nakasandig sa tungkulin niyang palakihin at turuan ang anak. Bukod sa pasyon, naging koda ng mabuting babae at ng pagkaina ang *Pag Susulatan ni Urbana at Feliza na Pag Cacaalaman nang Magandang Asal na Ucol sa Pag harap sa Capoua Tauro* (Modesto de Castro 1864).

Hindi lamang sa panahon ng Kastila kundi maging sa panahon ng pananakop ng Amerikano, naging bahagi ng paghubog ng kababaihan ang librong ito. Naging pamantayang ugali ang itinagubilin ni de Castro na tungkulin ng mga ina sa kanilang mga anak na “. . . pasikatan sa araw ng Santo Evangelio, diligin ng magandang aral sa pakikiharap sa tao. . .” at pakatandaan na “. . . kung di magampanan (ito) ay pagsusulit sa Diyos, sisihin ng tao dahil sa kapabayaan” (de Castro 2). Tiyak na nagdusa ang maraming babae sa panahong ito dahil sa kontradisyong likha ng pangarap na maging ina na siyang lunduyan ng pagkababae at ng pagiging prostituta o “dama de noche” na isang kalagayan ng babae noon, lalo na ang mga ipinanganak sa mahirap na pamilya. Sa usapin ng uri, ipinapalagay kong ang ideyolohiyang maternal sa anyo at nilalaman nito sa panahong iyon ay lumagos sa uri kung kaya magkakapantay sa kadakilaan ang isang mabuting ina maging siya ay isang *lavandera*, *costurera*, *domicilla*, *cigarrera*, *domestica*, tintera, bordadora, o *vagamunda*.

Si Jose Rizal din ay nahulma ng ganitong ideyolohiya. Maituturing nang abante si Rizal sa pagkilala sa karapatan ng babae na maghangad ng edukasyon na ipinakita niya nang purihin niya at sulatan ang mga kababaihan sa Malolos, Bulacan na nangahas na huminging payagan silang makapag-aral. Ngunit ang taluktok ng kanyang pagpapahalaga sa mga ina, paris ni Modesto de Castro, sa isang banda ay nakasalig din sa panlipunang tungkulin ng isang ina—ang paghuhubog ng pagkatao ng kanyang anak. Naiiba ito kay de Castro sa pagbibigay sa tungkuling ito ng ina ng pampulitikang hugis sa konteksto ng pakikibakang anti-kolonyal. Ang paghusga kong ito ay hinango ko sa bahagi ng sulat ni Rizal sa mga babaeng taga-Malolos:

Ikalima, kung ang babaeng Tagalog ay di magbabago, ay hindi dapat magpalaki ng anak, kundi gawing pasibulan lamang; dapat alisin sa kanya ang kapangyarihan sa bahay, sapagkat kung hindi’y ipagkakanulong walang malay ang asawa, anak, bayan at lahat (Santiago 32).

Sa kabila ng pagsulong sa kamalayang mahalaga ang tungkulin ng ina sa paghubog ng isang bayan dahil ang ina ang humuhubog ng pagkatao ng anak, isang pangyayaring hindi siguro inaasahang mangyari ni Rizal ay ang paggamit sa tauhan niyang si Sisa—inang

martir na binaliw ng kahirapan—bilang ideyalisasyon ng ina sa panitikan. Kung si Maria Clara ang sumagisag sa ideyal na dalagang Filipina, si Sisa naman ang martir na ina (nagtitiis sa pang-aapi ng asawa) na sa tindi ng pagmamahal sa mga anak na nawalay sa kanya ay nabaliw nang tuluyan. Marahil, maitatanong ng iba kung paano maituturing na ideyalisasyon pa rin ng inang martir ang isang baliw na babae. Sa palagay ko, ang simpatya kay Sisa ay nanggagaling sa pagtinging sa kabila ng hirap na dinanas nito sa buhay ay nanatili siyang dalisay sa pagmamahal niya sa kanyang mga anak, na ang lahat ay kaya niyang matiis, ngunit hindi ang pagkawala ng kanyang mahal na mga anak.

Ang representasyon ng ina sa pamamagitan ng talinghagang *inang bayan*⁴—ay tahasan nang magtataglay ng pampulitikang kahulugan sa konteksto ng pag-uusig sa kapangyarihang kolonyal sa panahon ng reporma at ng rebolusyon. Sa panitikang repormista, halimbawa ay sa tula ni Herminigildo Flores at ni Marcelo H. del Pilar, magsusumamo ang Pilipinas sa inang Espanya upang pukawin ang damdaming ina nito at sa gayon ay lingapin nito ang kanyang anak. Sa rebolusyunaryong panitikan ng Katipunan, lalo na sa panulat ni Andres Bonifacio, ang inang Espanya ay inusig at hinatulan na isang inang “pabaya’t sukaban,” “kuhila,” at “walang habag.”

Magpapatuloy ang ideyalisasyon ng ina sa sumunod pang panahon. Sa rurok ng pagkapopular ng nobela, ang inang mapagpakasakit ay isang palasak na tauhan sa mga akda ng mga manunulat.⁵ Maging ang kanonisdong makatang si Lope K. Santos, ayon kay Torres-Yu, ay kumatha ng isang tulang pasalaysay na gumamit ng pangunahing tauhan ng isang lisyang ina, isang pangginggera, bagaman ang pakay niya ay gamitin ang akdang ito sa kampanyang kontra sa sugal ng mga panahong iyon. Sa ginawang pagbasa dito, pinalitaw ko ang talagang larawan ng babae bilang ina na kinakatigan ng tula, ang ideyal na inang mapagpakasakit at mahusay na magmaneho ng tahanan, magiliw, mapag-aruga sa mga anak, at iba pang katangiang itinatakda ng kultura, na larawang mabubuo at maitatapat sa larawan ng inang inilarawan sa tulang pasalaysay ni Santos, ang inang nagumon sa bisyo, pabaya, talusaling, sumira ng iba pang tahanan at samut-sari pang kapintasan. Sapagkat kasuklam-suklamang inang pangginggera, lalo lamang napatitingkad ang pagiging kaibig-ibig ng mabuting ina.

Ang lumang panitikan, kung gayon, ay walang pasubaling tumulong sa paghuhubog ng kamalayan ng Filipina na pinakadakila ang maging isang ina. Ang maternal na ideyolohiyang ito rin ang nagturo sa mga kababaihan na ang pinakataluktok ng pagkababae ay ang pagtupad sa tungkulin ng isang ina na mahubog ang pagkatao ng kanyang mga anak at ito ay mangangailangan ng walang kaparis na sakripisyo.

Sa telon ng pahapyaw na pagsubaybay na ito sa padron ng representasyon ng ina sa naunang panahon ay sisipatin ko ngayon ang representasyon ng ilang babaeng manunulat sa kontemporaryong panahon. Panimulang pagsisikap pa lamang ito kung kaya eksploratoryo at limitado sa saklaw.

SINO ANG INA SA MGA AKDA NG BABAENG MANUNULAT SA FILIPINO?

Para sa panimulang pagsusuring ito ay tatalakayin ko ang representasyon ng ina sa mga akda nina Genoveva Edroza-Matute, Liwayway Arceo, Lualhati Bautista, Lilia Quindoza-Santiago, Fanny Garcia, at Luna Sicat-Cleto. Ang dalawang nauna ay lumaki't nagkaisip sa makalumang kaligiran, ang dalawang sumunod ay bahagi ng radikal na tradisyon ng Unang Sigwa, at ang huli ay lumaki't nagkaisip sa kaligiran ng dekada nobenta. Magkakaiba silang henerasyon kung kaya mainam na alamin kung may pagkakaiba o pagkakatulad sa kanilang representasyon ng ina sa kanilang mga akda.

ANG IDEYAL, ANG KONTRABIDA, AT ANG MAKABAGONG INA SA IMAHINASYON NI ARCEO AT MATUTE

Tatlong larawan ng ina ang sinagisag ni Liwayway Arceo sa isa sa kanyang importanteng katha, ang *Canal de la Reina* (1985) na unang nalathala sa *Liwayway* noong 1972. Narito ang ideyal na inang si Caridad, ang kontrabidang inang si Nyora Tentay, at ang lumilihis sa karaniwang larawan ng inang si Gracia. Si Caridad ang tipikal na asawa't ina, nasa panggitnang uri kaya komportable ang buhay niya

at nakapag-aaral ang dalawang anak na ang isa ay tapos na ng medisina, may asawang responsable sa pagtataguyod sa pamilya. Taglay ni Caridad ang ugali ng isang tradisyunal na mabuting ina't asawa: maserbisyo sa asawa at umiikot ang buhay sa pagkalinga sa mga anak. Makikita ang pagkatipikal na asawa ni Caridad sa pag-aabot ng tsinelas sa asawang si Salvador pag-uwi ng bahay, o dili kaya ay sa pagpipigil sa sariling magsalita nang malakas dahil hindi gustong magambala ang asawang nagbabasa. Makaluma rin siya sa pagtingin sa kilos ng babae na ipinakita nang minsang dumating ang barkada ng kanyang anak na si Jun at ang nag-iisang babae sa grupo ay tuluy-tuloy sa kuwarto ng anak. Nanginig ang mga daliri niya nang makitang ang nag-iisang babaeng ito ay nakahiga pa sa kama ng kanyang anak sa hilera ng tatlong lalaki. Matindi ang ligalig at alalahaning idinulot ng nakita niyang ito:

Nagningitngit siya habang inaayos ang pagkain sa bandehado. Humahanap siya ng tugon sa kanyang itinatanong kung paanong ang isang babae ay makasasama sa isang pangkat ng mga lalaki—tulad ng babaeng nasa silid ni Junior. Itinatanong niya sa sarili kung alam ng ina niyon kung nasaan sa mga sandaling iyon ang sariling anak. Itinatanong niya kung paanong napapayagan ng isang ina ang anak na babae na sumama sa isang pangkat ng mga lalaki (41).

Tipikal pa rin si Caridad sa pagiging labis na mapagsaalang-alang sa kanyang asawa paris ng ipinakikita ng pagpipigil niya sa sarili: “Hindi niya maisigaw ang ibig niyang sabihin. Ayaw niyang makita ni Salvador na nagagalit siya” (43). Gayunman, may ugali rin si Caridad na di karaniwang taglay ng isang karaniwang asawa't ina. May tatag at tapang din siyang di karaniwan paris nang ipinakita niyang sigasig sa paglaban kay Nyora Tentay para mabawi ang lupang minana sa mga magulang.

Dominanteng ina at mapang-api sa kapwa ang larawang sagisag ni Nyora Tentay, ang matandang ina ni Victor na nakatira sa bahay na nakatirik sa lupang di-umano'y nabili sa paraang legal. Nabubuhay silang mag-ina dahil sa “paghahanapbuhay” ni Nyora Tentay na ibig sabihin ay pagpapautang nang labis-labis ang tubo at panggigipit sa mga nangangailangan. Isa rin siyang mapang-api sa kapwa paris ng ipinakikita niyang pagmamalabis sa kanyang katulong na si Inggá na hindi na niya sinusuwelduhan ay nakabaon pa sa kanya

sa utang. Mapag-imbot din siya sa pagmamahal ng kaisa-isang anak na pinalaki niyang nakasandig sa kanya kung kaya hindi natutong magpasya sa sarili, isang bagay na naging dahilan ng pakikipaghiwalay dito ng manugang niyang si Gracia na labis naman niyang ikinatuwa. Pinarurusahan ang ganitong klaseng ina at sa gayon ay hindi dapat parisan. Halos nabaliw si Nyora Tentay nang tangayin ng baha ang bahay niya at mawala ang bayong na laman ang pera at alahas na inipon niya. Unti-unting bumalik ang katinuan niya nang mabalik ang bayong at nang matyaga siyang alagaan ng kanyang anak na si Victor. Sa wakas ay mababasa pa rin sa kuwento ng mag-ina na pagkasama-sama man ng isang ina ay nariyan pa rin ang isang anak na minahal niya (bagaman sa maling paraan) na kakalinga sa kanya sa kanyang katandaan. Hahamunin naman sa kuwento ni Fanny Garcia ang paniniwalang ito na tatalakayin ko sa susunod sa huling bahagi ng pagsusuring ito.

Si Gracia ang isa pang representasyon ng ina at isang modernong ina ang matatagpuan sa kanya. Mula sa pamilyang panggitnang uri, abogado ang ama, si Gracia ay umibig at nagpakasal kay Victor at nagkaanak ng isa. Hindi nagtagal ang pagsasama nila dahil sa pakikialam ni Nyora Tentay. Binalikat niyang mag-isa ang pagpapalaki sa anak at pagpapaaral dito ng medisina. Pansinin na ang dahilang nagtulak kay Gracia para humiwalay ay mahigpit pa ring nakasandig sa diwa ng dakilang tungkulin ng isang ina. Humiwalay siya sa asawa't biyenan para sa kapakanan ng kanyang anak, sang-ayon sa kanyang sariling pananaw sa kung ano ang mabuti para sa anak niya. Sa salita mismo ni Gracia:

“ . . . At napatunayan ko naman, hindi hadlang ang aking pag-iisa para umunlad. Asang-asa si Victor, na dahil sa aking anak . . . magbabago ako ng isip. Babalik ako sa kanya. Hindi niya alam na dahil ayokong mamulatan ng aking anak ang kanilang ugali kaya ako naging matigas sa aking pasiya!” (139).

Sa halimbawa ni Gracia ay masisipat na ang malasakit sa anak ng isang ina ang motibong lakas na nagturo sa ina para hanapin ang kanyang paglaya mula sa subordinasyon ng kanyang asawa't biyenan. Pansining hindi ito karaniwan dahil ang karaniwan ay nagtitiis ang isang ina sa kaapihan ng kanyang asawa dahil sa kapakanan ng kanyang anak, halimbawa ay kung walang hanapbuhay ang babae at umaasa din sa kanyang asawa.

Sa pinakahuling nalathalang antolohiya ng mga kuwento ni Genoveva Edroza-Matute, ang *Babae at Iba Pang mga Kuwento* (1998), matatagpuan din, bukod sa iba pang larawan ng Filipina, ang ina. Hindi ko na pag-uukulan ng pansin ang representasyon ng ina bilang martir na nasa ilang kuwento niya sa koleksyong ito. Ang nais kong pag-ukulan ng pansin ay ang bagong representasyon ng inang nagtatrabaho para maging ina ng anak ng iba o mga dalagang nagtatrabaho para gampanan ang tungkulin ng isang ina. Sa madaling salita, sila ang pananagisag ng di mabilang na Filipinang nangingibang bansa para maging yaya o domestic helper sa kasalukuyan, isang kalagayang binuksan ng labis na kahirapan sa sariling bansa at ng globalisasyon ng paggawa.

ANG INA NA ISANG OFW

Sa mga tauhang sina Goring at Rina, ipinakita ni Matute ang larawang ito. Si Goring ay domestic helper sa Hongkong samantalang si Rina ay sa Londres. Magkaibigan sila, parehong nagtapos ng A.B. sa Pamantasan ng Pilipinas pero nauwi sila sa pagdodomestic-helper nang parehong mamatay ang kanilang ama. Pareho nilang binalikat ang pagpapamilya. Sa tahanan ng mga Ferguson ay nakilala ni Goring na sa puso ng batang si Di na alaga niya ay wala pa ang diskriminasyong panlahi.

Bukod dito, naipakilala pa ni Goring ang ibang kahulugan ng Filipina sa pamilyang dayuhan: *kabayanihan*. Nailigtas niya ang kanyang alagang bata sa sakunang trapiko, kahit na nabalian siya ng buto na naging dahilan para balutin siya ng mahaba't makapal na cast; isang kabayanihang inakala ng mga Ferguson na tanging Filipina lamang ang makakagawa. At nabalita sa buong Amerika at sa Europa ang kabayanihan ng Filipinang domestic helper.

Si Caring ay isa pang pananagisag nito. Siya ay may asawa't anak. Titser siya sa elementarya pero itinulak ng masamang kapalaran sa pag-aasawa para magtrabaho sa Saudi Arabia. Iresponsable ang asawa niya. Umasa na lamang sa kanya at kumita-dili. Nakatira sila sa bahay na itinayo ng ama niyang isang karitonero lamang. Natanggal pa siya sa trabaho nang matapos ang welgang sinalihan niya kaya nahihiya man siya noong una ay nakumbinsi na siya ng isang kaibigan na mag-domestic helper. Matapos ang isa't kalahating

taon ay bumalik siyang biglaan. Itinatago ng malaking bandana ang mga pasa sa mukha, leeg, at kamay, mga senyal ng kalupitang dinanas niya na hindi niya gustong malaman ng iba: mas mababang sahod kaysa nasa kontrata, kalupitan ni Sir Futtain kung nakaharap ang among babae at tangkang paghalay sa kanya kung wala, at pambubugbog ng among babae. Ang kapirasong langit na tinatanaw-tanaw niya sa pag-uwi sa sariling tahanan ay naglaho pang parang bula nang madiskubre niyang ang Kumareng Tina niya na pinaghabilinan niya ng nag-iisang anak ay kagampan na sa kanyang asawa. Wala na ngang masulingan si Caring sa dalawang impiyernong tahananang ito. Sa mga tauhang ina ni Matute ay nailalarawang mabuti ang uri at kasarian na magkasanib na dahilan ng pagkaapi ng babae at ng isang ina sa kasalukuyang lipunan.

ANG DEBOTONG INANG SI MARENG MENSYA

May ibang istrategyang makikita sa isang kuwento ni Fanny Garcia sa paghamon sa larawan ng isang ideyal-martir na ina. Sa kanyang kuwentong “Mareng Mensya” na sabi ni Garcia ay isa sa mga kuwentong nasulat niya nang simulan niyang kilalanin ang masang tagalugar nila sa Malabon (Garcia xi), hindi talaga ideyal ang tauhang ina dahil unang una ay isa siyang kabit ng pulis. Pero ideyal si Mareng Mensya sa isang bahagi ng pagka-ina niya dahil sa debosyong iniukol niya sa kaisa-isang anak, debosyong humantong sa pagpapalaki niya ditong malayaw at sarili lamang ang minahalaga. Minahal ni Aling Mensya ang anak na babae, ibinigay dito ang lahat ng luhong kaya niyang ibigay at nang magkapamilya na ito ay patuloy pa ring tumanggap ng tulong niya pero nang humina na ang katawan ng matanda at kailangan naman ang kalinga ng iba ay ang mga kapitbahay lamang ang naawang mag-ukol nito. Martir ang inang ito na inilihim pa sa anak ang paghihirap niya at halos pamamalimos sa ibang tao. Maging nang mamatay na nag-iisa ay kalinga pa rin ng mga kapitbahay, sa halip ng sa sariling anak, ang naglagay sa kanya sa maayos na hantungan. May paghamon ito sa ideyalisasyon ng ina, sa palagay ko sapagkat hindi awa kundi pagkainis ang damdaming kinukuha ng tauhan sa mga mambabasa. Pinapag-iisip din nito ang mga inang buong buhay nila ay iniukol na nila sa kanilang mga anak. Paano kung hindi suklian ng mga anak ng kalinga ang ina sa panahong kailangan naman niya ito? Maaaring ikatwiran ng iba na mali kasi ang pagturo ni Aling Mensya

sa anak kaya't hindi siya naging isang tunay na mabuting ina. Lumalabas na hindi pa rin mabali ang paniwalang may lugod at biyang dulot ang debosyon sa mga anak.

ANG BABAENG MAY ASAWA, ANAK, AT PERSONA SA NOBELA NI BAUTISTA

Sa kasalukuyan, ang dalawang tauhang ina na kinatha ni Lualhati Bautista ang karaniwan nang itinuturing na pananagisag ng isang feminista sa panitikang Filipino. Si Amanda Bartolome, pangunahing tauhan ng nobelang *Dekada 70* (Muling paglilimbag, 1988)⁶ at si Lea Bustamante ng *Bata, Bata, Paano Ka Ginawa?* (1983)⁷ ay parehong ina. Feministang representasyon ang mga tauhang ina ni Bautista dahil sa ibang pagtuturing nila sa sarili bilang babae't bilang tao. Bukod sa mga katangiang pagiging matatag, matapang, may sariling trabaho, ang ikinaiba ng dalawang tauhang ina ni Bautista ay ang kamalayan nilang mayroon silang sariling pagkataong hindi nalulusaw at hindi dapat payagang malusaw sa pag-iiba ng estado nila. Sa salita mismo ni Bautista, "Ang babae'y nananatiling siya kahit pa asawa na't ina" (Bautista 6). Kay Amanda Bartolome, ang pagiging *housewife* ng isang babae ay hindi dapat humantong sa pagkatali sa pag-iintindi lamang sa buhay ng kanyang mga anak. Taglay din ang mga positibong katangian ng isang tipikal na inang maasikaso sa pamilya, mapagkalinga sa mga anak, maserbisyo sa asawa, may talino at sensibilidad si Amanda na hindi niya hinayaang pumurol sa pagkakatali sa gawaing bahay. Kung kaya naman sa huli ay mabubuo sa kanyang isip at damdamin ang nais niyang mangyari pa sa buhay niya sa panahong malalaki na ang kanyang mga anak: ang maging "pansamantalang ina ng mga sugatan pero matatapang na tao ng kanyang panahon" (Bautista 211). Nangangahulugan na napagmuni niya at napagpasyahan niya na ang isang maybahay na katulad niya ay maaari pang tumanaw ng buhay na makahulugan sa labas ng kanyang pamilya sa pamamagitan ng pakikiisa sa anti-diktaduryang kilusang lumalaganap sa panahong iyon.

Isinulong pa ni Bautista ang imahinasyon ng isang bagong ina sa tauhang si Lea Bustamante ng *Bata, Bata, Paano Ka Ginawa?*. Mapanghamon ang larawan ng inang si Lea na isang nagtatrabahong ina, may dalawang anak sa magkaibang asawa. Sa kabila ng "kapintasang" ito sa paningin ng lipunan, si Lea ay isang mabuting

ina dahil tapat at bukas siya sa kanyang mga anak tungkol sa kanyang mga relasyon, mapag-aruga't mapagmahal sa mga anak, matibay ang paniwalang dapat niyang palakihin ang mga anak na may sariling isip at pasya, at tapat ding nagmahal sa dalawang lalaki sa kanyang buhay, ngunit nagmahal din sa sarili. Matingkad na matingkad ang feministang paninindigan ni Lea sa paraan ng pagpapalaki niya sa mga anak, sa paggigiit ng sariling pasya at sa malinaw na pagkamalay sa sarili niyang pagkatao. Mababanggit ang dalawang pangyayari sa nobela na naisabibig ni Lea ito. Ang una ay nang ipinaliliwanag niya kay Ojie kung bakit magkaiba ang tatay nila ni Maya, na naghiwalay sila ng tatay nitong si Raffy dahil hindi niya gustong sumama dito para maging asawa't ina lamang dahil meron siyang gustong gawin. Kaya sa tanong ng anak na ano bang gusto niyang gawin ay sumagot siya ng ganito:

“Halimbawa magtrabaho. Mag-aral, magpresidente ng Pilipinas. Ang importante, magkaro'n ng katuparan. Ako halimbawa: kung asawa lang ako ng tatay mo, may katuparan lang ako bilang asawa ng tatay mo, may katuparan lang ako bilang asawa. Bilang nanay mo, may katuparan ako bilang ina. Pero kailangan ko pa rin ng ibang klase ng katuparan . . . 'yong katuparan ko bilang tao” (Bautista 1983, p. 28).

Isa pang pangyayari sa huling bahagi ng nobela na muling ihahayag ni Lea ang kamalayang ito sa huling pagkikita nila ni Raffy nang nagsasabi sila sa isa't isa ng damdamin at binabalikan ang pangyayari kung bakit sila nagkahiwalay. At ganito ang paliwanag ni Lea:

“Dahil malakas ka at malakas ako, at iba ang gusto kong gawin sa gusto mo. Tingnan mo: nawala ka sa akin pero kung sumuko ako sa 'yo, ang nawala siguro sa akin ay ang sarili ko. *Liligaya ka ba sa isang babaing walang sarili?* Hindi na siya magandang asawa pag nagkagano'n.” (sa akin ang pagbibigay-diin) (Bautista 230).

Ilang usaping binubuksan ng ganitong pag-imahinasyon sa babae ang ukol sa implikasyong moral ng ganitong paninindigan at ang ukol sa pinanggalingan ng ganitong kamalayan. Ukol sa una, ang kalayaan ba ng babae na iminamatwid ng akda ay mabuti para sa kababaihan at sa pamilya? Iba-iba ang opinyon dito, natitiyak ko.

Ang mahalaga sa palagay ko ay ang ginagawa ng nobela na pagbubukas ng usapin, at para sa maraming babaeng katulad ang kalagayan kay Lea Bustamante, ang re-apirmasyon ng kanilang buhay.

Ukol sa pangalawang usapin, dayuhan ba sa paghubog ng pagkababae ang kaisipang may sariling pagkatao ang babae, pagkataong hindi lamang nakakabit sa pagiging asawa't ina? Dayuhan o hindi, mainam ba para sa pananatili ng pamilya ang kamalayang ito? Sa isang kultura kung saan sentral ang papel na ginaganap ng pamilya sa pananatili ng umiiral na kaayusan, hindi ba ang paglaganap ng ganitong kamalayan ay sisira sa pamilya at kasunod noon, ay sa katatagan ng lipunan?

ANG INA NG TAHANAN AT INA NG KASAYSAYAN NI QUINDOZA-SANTIAGO

Ang tinig ni Amanda Bartolome ay muling maririnig sa isa namang tula ni Lilia Quindoza-Santiago sa kanyang pinakahuling koleksyon ng tulang *Asintada* (1997). Kinakausap ng personang ina ang kanyang ina at sa himig ng pakikipagtapatan ay ipinaliliwanag niya kung bakit sila magkaibang ina. Tinatanggap niya na tamang gampanan ang mga tungkuling iniatas sa ina ng lipunan paris nang ginampanan ng kanyang ina sa kanya. Gayunman, iginigiit niya:

Hindi sa ako'y maramot o kulang sa pag-ibig. Naniniwala ako,
Tulad ng marami, Inay na ang buhay ng babae ay hindi
Kumpleto kung walang minamahal—sinuman iyon—isang
Bathala o Diyos, kaibigan, ang kabiyak, mga anak o kaanak.

Subalit, bukod sa daigdig ng mga ito na binabakuran ng
kanilang pag-ibig, mayroon pa akong ibang daigdig
na tinutuklas . . . Ang daigdig na iyon ay handog ko sa
aking mga anak, at sa libu-libo pang anak ng mga inang tulad
mo Inay na namalagi sa mga tahanang sinusukob ng
pangamba, pagdurusa, sapin-saping pasanin at pagkaalipin.

(Santiago 12-13)

Ang daigdig na tinutukoy dito, kung pupunan ko ang puwang
sa teksto ay maaaring ang espasyo ng kilusang kababaihang

pinupuntahan ng mga babaeng naghahanap pa ng ibang kabuluhan bukod sa sinasabi ng ideyolohiyang maternal na namamayani. Sa koleksyon ng tulang ito ni Quindoza-Santiago ay mababasa ang bagong depinisyon ng pagkababae na mapagmahal sa kalayaan, tapat, mapagmasid, di labis na mapagsamba sa lalaki, bukas ang isip, matalas ang pandama at tiwala sa sarili. Salalayan ng tiwalang ito ang tinukoy sa tulang “Kartilya ng Kababaihan,” ang kakayahan ng babae na lumikha ng kasaysayan:

“Tandaan nating tayong mga babae ay bukal ng buhay
Kaya nating iluwal at isilang ang bagong daigdig
Upang buuin, arugain at kalingain ang mapagpalang bukas.”
(Santiago 72)

May salik ng feministang pananaw ang bagong ina sa tula ni Quindoza-Santiago sa pag-aatas niya dito ng feministang misyon sa pagpapalaki sa anak. Tuturuan pa rin ng ina ang anak ngunit tuturuan niya ng bagong aral: ang pagtindig sa sarili upang maging sandata sa pakikibaka sa loob at labas ng tahanan sapagkat nangyayari pa ang kawalan ng laya ng mga babae sa lipunan.

ANG BABAENG AYAW MAGING INA NI SICAT-CLETO

Mas radikal ang pag-uusig na ginagawa ng dulang “Maternal” ni Luna Sicat-Cleto.⁸ Magkaibigan si Esme at Sabel, parehong trenta anyos. Si Sabel ang larawan ng babaeng hinulma ng ideyolohiyang maternal, taimtim ang paniwalang ang babae ay nagkakaroon ng kaganapan o *fulfillment* kapag nagiging ina, na kapalaran o *destiny* ng lahat ng babae ang pagiging ina, nagtitiis sa mga gulpi ng asawa, hindi tumututol na magbuntis kahit lima na ang anak niya at nahihirapan. Hindi buo ang pagtingin niya sa sarili kung walang ibang bahagi ang sariling ito. Sabi niya, “Sobra kasi akong magaan kung sarili ko lang ang iisipin ko” (“Maternal” 18). Si Esme ang larawan ng babaeng itinatangi ang pagkaina. Nag-anak na siya pero hindi nabuhay. Kontra kay Sabel, tingin niya sa sarili ay hindi siya normal na ina, hindi niya gustong maging ina. Pagtatapat ni Esme kay Sabel:

“Ako, kahit kelan, hindi ko nagustuhan ang larong nanaynanayan. Ayoko naman talagang maging ina, e. Ayoko ng bata kahit sariling dugo ko pa. I find childbearing disgusting. Ayokong magpalit ng lampin, ayokong kumanta ng lullabye. Ayoko kong magpasuso . . .” (21)

Malinaw mang naihahayag ni Esme ang pagtanggaping ito, inilarawan din naman siyang sapupo ng kontradisyong ipinahihiwatig ng pagkarga niya sa anak ni Sabel na nang kinukuha na sa kanya ay ayaw niyang ibigay. Hinihiram muna niya ito sa kaibigan dahil hindi raw niya nakarga ang kanyang anak na si Charo, na nagpapahiwatig ng *guilt* na kimkim niya. Tuluyan itong umiyak matapos iabot ang bata kay Sabel at sinabi sa kaibigan na napanaginipan na naman daw niya ang batang susunud-sunod sa kanya. Sa kabila nito, niyayanig ng dula ang karaniwang tinatanggap na ideyang ang esensya ng pagkababae ay nasa pagiging ina. Itinutulak ng pangangatwiran ni Esme sa kabalintunaan ang ideyolohiyang maternal na yakap ni Sabel kaya sinabi niyang kung panganganak nga lamang ang esensya ng pagkaina, paano kung pwede nang ibigay sa baboy ang pagbubuntis at panganganak sa darating na panahon, ano na ang mangyayari sa “esensya” ng pagkababae? Pinapag-iisip ng dula ang mga babae at pinapagdadalawang isip sila ukol sa hinulmang ideya ng pagkababae’t pagkainang malaganap na tinatanggap ng kababaihan.

Sa pahapyaw na hagod-tinging ito, lumilitaw na sa representasyon ng mga babaeng manunulat na ito sa kanilang panitikan ay may mga salik ng kahulugan ng pagkainang hinulma ng ideyolohiyang maternal at mayroon din namang binabago. Nananatili sa representasyon nila ang debosyon sa anak na kahulugan ng pagiging ina, ngunit may bagong kamalayan sa pagkababae ng isang ina na isinusulong sa kanilang pag-imahinasyon. Narito ang kamalayang ang pagiging ina ay isa lamang bahagi ng pagkatao ng isang babae, na mayroon siyang *sarili* na iba o hindi sakop ng pagkasarili ng asawa o ng anak. Sa konsepto ng *sarili* sa hinulmang kamalayan ng pagkatao ng isang babae ay nalulusaw at sumasanib sa asawa’t anak, o sa ibang kaso ay sa anak lamang. Ang *sarili* sa kamalayang feminista ay isang hiwalay na salik ng pagkatao ng isang babae, bukod sa pagiging ina o asawa.

Bilang pagbubuod, masasabi kong ang representasyon ng ideyal na ina sa ilang akdang sinuri ay nagpapatotoo sa ilang obserbasyong

nahango ni Aguilar sa testimonya ng 10 babaeng ina: una, ang ideyolohiyang maternal ng pagsasakripisyo sa sarili ng isang ina para sa anak ay naglalagos sa uri na sa lalong tiyak na pagsasabi ay pareparehong naaapi ang inang mahirap at inang mayaman dahil sa internalisasyon nila ng ideyolohiyang maternal; pangalawa, nagsusukob naman ang uri at kasarian bilang batis ng opresyon ng mga ina sa mga pamilyang maralita.

Sa kabila nito, ang representasyon ng ina sa mga akda ing iba, i.e., Bautista, Quindoza-Santiago, at Sicat-Cleto ay umuusig na sa ideyolohiyang maternal na nakaukit sa kamalayan ng Filipina. Sa paggigiit sa sarili ng isang babaeng asawa't ina, isang paggigiit na ang maaaring ang batis ay ang kanluraning feministang posisyon ay naitututok ng mga akda nila ang pansin sa tahanan na isang larangan ng tunggalian ng kasarian at uri. Sa isang banda, ang pagbabasa sa mga akdang ito ay nagpapatunay na isang batis ang panitikan, at ang ginagawang representasyon ng ilang manunulat sa ina, para magawa ang tinukoy ni Aguilar na gawain ng mga Filipinong feministang iskolar:

... to grasp the subtleties and nuances of the domestic ideology structuring family relations, and to elucidate the social construction of the Filipina as a split subject in the face of the objective reality of a grossly unequal division of labor both in the private and public domains (Aguilar 171).

Maipapalagay kaya na ang representasyong tinukoy sa mga akda ng mga manunulat sa sanaysay na ito ay bunga ng malay na pagkatha? Ang ibig kong sabihin, masasabi ba na malay na ideyolohikal sila nang likhain nila ang mga representasyong ito ng ina? Ano ang sinasabi nila ukol sa pagiging ina? Ano, kung mayroon man, ang pahayag nila sa kanilang posisyon ukol sa ideyolohiyang maternal sa kasalukuyan?

Ipinagpapauna kong hindi marahil masasagot nang sapat ang mga tanong na ito at babanggitin ko lamang ang nasabi ng ilan sa kanila ukol dito dahil ang mga salaysay na binanggit ko sa umpisa ng sanaysay na ito ay nakasentro sa pagkamanunulat. Kailangan ng panibagong pakikipag-usap sa mga manunulat na ito para mapalawig nila ang kani-kanilang ideya't damdamin ukol dito. Sa mga binanggit kong manunulat sa talakay na ito, may ilang nagpahayag ng ilang

ideya ukol sa relasyon ng isang ina sa anak. Isa na si Lualhati Bautista at ang sinabi niya ay naiiugnay ko sa kinatha niyang tauhang si Lea. Nasabi ni Bautista sa isang bahagi ng aming usapan, “ Alam mo no’ng mabasa ko iyong sulat . . . naisip ko na kung nabigyan lang ng pagkakataon ang nanay ko, baka naging writer din siya. Tinamaan ako sa natuklasan ko kasi, buong buhay ko, inakala ko na sa tatay ko lang ako kumuha ng pagkamanunulat . . . Naisip ko na hindi ko yata kilala nang husto ang nanay ko. Kasi hindi naman siya nagsasalita, hindi naman siya nagpapakilala. Naisip ko na sa mundo natin, ang dami-daming ina ang hindi ganap na nagpapakilala sa kanilang anak. Tulad din na ang dami-daming anak na hindi nagpapakilala nang husto sa kanilang magulang” (panayam). Marahil, dahil sa realisasyong ito kung kaya, bukod sa iba pang udyok ay kinatha ni Bautista si Lea Bustamante na bukas na aklat ang relasyon sa dalawang asawa sa kanyang mga anak. Marahil ay isa na itong pagpapakilala/paglalantad ng isang ina sa anak na ipinatatanaw ni Bautista sa mambabasa dahil hindi pinahihintulutan ng ideyolohiyang maternal ang pangyayaring ganito sa relasyon ng ina sa anak.

Ayon naman kay Luna Sicat-Cleto, ang mga pagtatanong niya ukol sa mga usaping pinalutang niya sa kanyang dulang “Maternal” ay may kinalaman sa mga pagtatanong niya ukol sa naging kalagayan ng kanyang ina. Pinili ng kanyang ina na alagaan silang mga anak sa halip na magpraktis ng kanyang propesyon at sa persepsyon naman ng kanyang ina ay hindi siya naaapi sa ganoong kondisyon. Pero ngayong nakapagsusulat na ang kanyang ina ay nakikita niyang may kaganapan siya sa ginagawa niya. Bilang isang ina na rin, malay siya sa kontradiksyong dala ng pyudal niyang pag-iisip at pagpasok sa institusyon ng kasal at pamilya (manuskrito).

Higing lamang ng kung ano ang pinakaubod ng mga paniwala’t damdamin ukol sa pagiging ina ng mga manunulat na ito ang mga binanggit at hindi sapat na batayan ng anumang pag-arok. Ang mahalaga sa pagsusuring ginagawa ko sa sanaysay na ito ay ang pagtukoy sa malinaw na posisyon ng kanilang mga akda sa pamamagitan ng kanilang re-imahinasyong ginagawa sa tauhang ina. Hindi rin mapagdududahan na sa ilang mga akdang binanggit ko ay makikita ang katunayang nakikipagtalo ang mga akda ng mga babaeng manunulat na ito sa diskurso ng ideyolohiyang maternal at tumatangging masikil at mapatahimik nito. Sa gayon, ang mga

akdang ito ay bumabagtas sa totoong mapanganib na landas, ang landas ng sagradong papel ng pamilya at ng mga relasyon sa loob ng pamilya, na paris ng ipinahayag ni Aguilar ay isa mismong lugar na humuhubog sa pagkaapi at subordinasyon ng Filipina. Kung ganoon, mahalaga ang ginagawang pag-uusig ng mga babaeng manunulat na ito sapagkat ang panitikan ay walang pasubaling mabisang humuhulma ng kamalayang pangkasariang katig sa reproduksyon ng pagkaapi ng kababaihan kung kaya ang panitikan ding ito ang maaaring gamitin upang lusawin sa kamalayan ng kababaihan ang ideyolohiyang maternal na nag-uutos sa kanila upang sila na mismo ang yumakap sa kanilang sariling kaapihan at pagkaalipin.

MGA TALA

---

¹Ang pananaliksik na ito na may pamagat na “Salaysay ng mga Babaeng Manunulat sa Wikang Filipino, Isang Eksploratoryong Pag-aaral sa Kamalayang Feminista,” 1998 ay naisagawa ko sa tulong ng Belmonte Research Grant ng Kolehiyo ng Arte at Literatura at ng Office of Research Coordination, U.P. Diliman. Sa ngayon ay nililimbag para sa popular na bersyon ang pag-aaral na ito ng Anvil Publishing, Inc.

²Ito ay librong pasalubong sa akin ni Prop. Rosario (Chari) Lucero, kasamang guro sa U.P. na kasalukuyang nagtuturo ngayon sa Hawaii. Binanggit ko ito dahil gusto ko ring sabihin na ang relasyong magkaibigan namin ay nakatutulong sa aking edukasyon.

³Ang pag-aaral na ito ni Delia Aguilar na nakabatay sa testimonya ng 10 babaeng may-asawa ay hindi lamang makabuluhan para sa feministang iskolarsyip. Makabuluhan din ito para sa pagmumulat ng kamalayan ng mga Filipina.

⁴Sa kasalukuyan ay muling sinisipat ang pananagisag ng inangbayan sa panitikan kaugnay ng ibang usapin. Isa na rito ang disertasyon ni Apolonio Chua na may pamagat na “Dulambayan ng Manggagawa sa Konteksto ng Militanteng Kilusang Unyonismo (1980-1994),” Unibersidad ng Pilipinas, 1996.

⁵Masasangguni ang mga pag-aaral ni Soledad Reyes ukol sa nobelang Tagalog sa kanyang “Traditions and Themes in the Tagalog Novel,” *Philippine Studies* (Third Quarter) 1976. Maaari ding basahin ang iba pang kaugnay na paksa ukol sa panitikan ng kababaihan sa kanyang *Ang Silid na Mahiwaga, Kalipunan ng mga Kuwento’t Tula ng mga Babaeng Manunulat*. Metro Manila: Anvil Publishing Inc., 1994.

⁶Ang nobelang ito ang isa sa dalawang Dakilang Gantimpala sa Palanca Memorial Awards for Literature, 1982–83. Sa edisyong ito ay ibinalik ni Bautista ang mga tinanggal sa unang paglilimbag.

⁷Ang nobelang ito ay isa rin sa dalawang nobelang nagtamo rin ng Dakilang Gantimpala sa Nobela ng Palanca Memorial Awards for Literature, 1983-84. Isinapelikula ito at inilathala ang screenplay sa *Bata, Bata, Paano Ka Ginawa, The Screenplay*, Mandaluyong: Star Cinema & Cacho Publishing House, 1997.

⁸Sang-ayon kay Luna Sicat-Cleto, ang dulang ito ay nanggaling sa isang panaginip niya na paulit-ulit. Magkakaibang reaksyon ang tinanggap niya nang masulat ito: ang isa ay pagtanggap dahil nakapagmumulat, sabi ng feministang si Joi Barrios, at ang isa ay pagkantyaw mula sa mga kaibigan niya sa Telon na masyado siyang galit sa mundo.

MGA SANGGUNIAN

- Aguilar, Delia D. *Filipino Housewives Speak*. Manila: Raintree Trading and Publishing Inc., 1991.
- Arceo, Liwayway. *Canal de la Reina*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1985.
- Bautista, Lualhati. *Bata, Bata, Paano Ka Ginawa?* 1993.
- . *Dekada 70*. Manila: Carmelo & Bauerman Printing Corporation, 1988.
- . Nasa Yu, Rosario T. “Salaysay ng Babaeng Manunulat sa Wikang Pilipino.” Lungsod Quezon: Unibersidad ng Pilipinas, 1998.
- Bonifacio, Andres. (1896). “Katapusang Hibik ng Pilipinas.” Nasa Almario, Virgilio. *Panitikang ng Rebolusyong 1896*. Maynila: Sentrong Pangkultura ng Pilipinas, 1993. 145-146.
- Camagay, Ma. Luisa (ed). *Encarnacion Alzona: An Anthology*. Quezon City: Office of Research Coordination, University of the Philippines, 1996.
- De Castro, Modesto. (1864). Muling inilimbag sa Baquiran, Romulo (ed). *Pagsusulatan nang Dalauang Binibini na si Urbana at Feliza*. Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino ng Sistemang Unibersidad ng Pilipinas, 1996.
- Matute, Genoveva E. *Babae at Iba Pang mga Kuwento*. Quezon City: New Day Publishers, 1998.
- Santiago, Lilia Quindoza. *Sa Ngalan ng Ina*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1997a.
- . *Asintada, Mga Tula*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1997b.

Sicat-Cleto, Luna. (1997). Nasa Yu, Rosario T. "Salaysay ng mga Babaeng Manunulat sa Wikang Pilipino." Lungsod Quezon: Unibersidad ng Pilipinas, 1998.

Rosario Torres-Yu is current Dean of the College of Arts and Letters and Professor of Filipino at the Department of Filipino and Philippine Literature. She has published books on Philippine Language and Literature, including three volumes of Panitikan at Kritisismo (1981) and a three-volume work on the writings of Amado V. Hernandez (1987, 1996). She was former Chair of the Department of Filipino and Philippine Literature and former Vice Chancellor for Student Affairs of UP Diliman. She was also a former Visiting Professor at the Osaka University of Foreign Studies, Japan.